

★ FREE DEMO

GPSC CLASS 1/2 MAINS 2026

Smart PDF Course — Free 20-Page Demo Sample

SUBJECT

જનરલ સ્ટડીઝ પેપર-

General Studies Paper II

- 20-page sample from the full handbook
- Original Gujarati typography preserved
- Buy full course for complete access — all subjects

FULL COURSE PRICE

Regular ~~Rs. 4,999~~

Rs. 299

-94%

BUY NOW Rs. 299

rzp.io/rzp/gpsc-rocket-2026

ભારતીય બંધારણ, ગવર્નન્સ, સામાજિક ન્યાય અને આંતરરાષ્ટ્રીય
સંબંધ

GPSC Class 1 & 2 Mains: General Studies Paper-II સંપૂર્ણ પેકેજ (2026 Edition)

ભારતીય બંધારણ, ગવર્નન્સ, સામાજિક ન્યાય અને આંતર-
રાષ્ટ્રીય સંબંધો માટેની અંતિમ ગુજરાતી માર્ગદર્શિકા

WRITTEN BY

JOBPDFBOOK ACADEMY

JOBPDFBOOK ACADEMY

First Edition • 2026

GPSC Class 1 & 2 Mains: General Studies Paper-II સંપૂર્ણ પેકેજ (2026 Edition)

Copyright © 2026 JOBPDFBOOK ACADEMY

Published by JOBPDFBOOK ACADEMY

All rights reserved.

No part of this publication may be reproduced, distributed,
or transmitted in any form or by any means without prior written permission.

First Edition · 2026 · JOBPDFBOOK ACADEMY

વિષય-સૂચિ

01 પ્રકરણ ૧: ભારતીય બંધારણનો ઉદભવ અને ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ (૧૭૭૩-૧૯૪૭)
બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન ભારતીય ન્યાયિક અને વહીવટી માળખાના ઉત્ક્રાંતિનો અભ્યાસ અને સ્વતંત્રતા પૂર્વેના...

02 પ્રકરણ ૨: બંધારણ સભા અને નિર્માણ પ્રક્રિયા
ભારતીય બંધારણ સભાની રચના, કાર્યપદ્ધતિ, વિવિધ સમિતિઓ અને બંધારણના નિર્માણમાં રહેલી લોકશાહી...

03 પ્રકરણ ૩: ભારતીય બંધારણની આમુખ (Preamble): આત્મા અને ઓળખપત્ર
આમુખના મહત્વના શબ્દો, તેની કાયદાકીય સ્થિતિ અને તે બંધારણના ઉદ્દેશ્યોને કેવી રીતે પ્રતિબિંબિત કરે છે તેની ચર્ચા.

04 પ્રકરણ ૪: ભારતીય બંધારણની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ
ભારતીય બંધારણને વિશ્વનું સૌથી લાંબુ અને વિશિષ્ટ બનાવતી લાક્ષણિકતાઓનું વિશ્લેષણ.

05 પ્રકરણ ૫: મૂળભૂત માળખાનો સિદ્ધાંત (Basic Structure Doctrine)
કેશવાનંદ ભારતી કેસ અને બંધારણની અકબંધતા જાળવવા માટે ન્યાયતંત્ર દ્વારા અપાયેલા સિદ્ધાંતની સંપૂર્ણ સમજ.

06 પ્રકરણ ૬: સંઘ અને તેનું રાજ્યક્ષેત્ર (આર્ટિકલ ૧ થી ૪)
ભારતીય રાજ્યોના પુનઃગઠન અને નવા રાજ્યોની રચના અંગેની બંધારણીય જોગવાઈઓ.

07 પ્રકરણ ૭: નાગરિકતા (Citizenship)
ભારતમાં નાગરિકતા મેળવવાની અને ગુમાવવાની પ્રક્રિયા તેમજ તેને સંબંધિત તાજેતરના વિવાદો.

08 પ્રકરણ ૮: મૂળભૂત અધિકારો - ભાગ ૧ (સમાનતાનો અધિકાર)
આર્ટિકલ ૧૪ થી ૧૮ હેઠળ સમાનતાના સિદ્ધાંતનું ઊંડું વિશ્લેષણ અને અનામતની નીતિ.

09 પ્રકરણ ૯: મૂળભૂત અધિકારો - ભાગ ૨ (સ્વતંત્રતાનો અધિકાર)
અભિવ્યક્તિની આઝાદી અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા (આર્ટિકલ ૧૯ થી ૨૨) નું વર્ગીકરણ.

10 પ્રકરણ ૧૦: મૂળભૂત અધિકારો - ભાગ ૩ (ધાર્મિક, શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક અધિકારો)
લઘુમતીઓના અધિકારો અને ધાર્મિક સ્વતંત્રતાના બંધારણીય રક્ષણની સાચી સમજ.

11 પ્રકરણ ૧૧: બંધારણીય ઈલાજોનો અધિકાર અને રિટ્સ (Writs)
આર્ટિકલ ૩૨ અને ૨૨૬ હેઠળ નાગરિકોના અધિકારોનું રક્ષણ કરવાની ન્યાયતંત્રની સત્તા.

12 પ્રકરણ ૧૨: રાજ્યના નીતિનિર્દેશક તત્વો (DPSP)
કલ્યાણકારી રાજ્યની સ્થાપના માટે રાજ્યને અપાયેલા માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોનું વિશ્લેષણ.

13 પ્રકરણ ૧૩: મૂળભૂત ફરજો (Fundamental Duties)
નાગરિકોની રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની જવાબદારીઓ અને ૪૨મો સુધારો.

14 પ્રકરણ ૧૪: ભારતીય સંઘવાદ (Indian Federalism)
કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચેના સંબંધોનું માળખું અને સહકારી સંઘવાદની ભાવના.

15 પ્રકરણ ૧૫: કેન્દ્ર-રાજ્ય વહીવટી અને નાણાકીય સંબંધો
કેન્દ્ર-રાજ્ય વચ્ચેની શક્તિઓનું વિભાજન અને નાણાકીય સંસાધનોની વહેંચણી.

16 પ્રકરણ ૧૬: સંઘ કાર્યપાલિકા - રાષ્ટ્રપતિ અને ઉપરાષ્ટ્રપતિ
ભારતના પ્રથમ નાગરિકની ચૂંટણી પ્રક્રિયા, સત્તાઓ અને કાર્યો.

17 પ્રકરણ ૧૭: વડાપ્રધાન અને મંત્રીમંડળ
વાસ્તવિક કાર્યપાલિકાના વડા તરીકે વડાપ્રધાનની ભૂમિકા અને જવાબદારીઓ.

18 પ્રકરણ ૧૮: રાજ્ય કાર્યપાલિકા - રાજ્યપાલ અને મુખ્યમંત્રી
રાજ્યોમાં શાસન ચલાવવા માટે રાજ્યપાલ અને મુખ્યમંત્રીની બંધારણીય સ્થિતિ.

19 પ્રકરણ ૧૯: ભારતીય સંસદ - લોકસભા અને રાજ્યસભા

લોકશાહીના મંદિર સમાન સંસદનું બંધારણ, સત્ર અને કામગીરી.

20 પ્રકરણ ૨૦: સંસદીય સમિતિઓ અને બજેટ પ્રક્રિયા

સહકારી કારોબારી પર અંકુશ રાખવા માટે સમિતિઓની ભૂમિકા અને બજેટ પદ્ધતિ.

21 પ્રકરણ ૨૧: સર્વોચ્ચ અદાલત (Supreme Court)

ભારતના ન્યાયતંત્રની સર્વોપરી સંસ્થા અને તેના અધિકારક્ષેત્રો.

22 પ્રકરણ ૨૨: ન્યાયિક સમીક્ષા અને ન્યાયિક સક્રિયતા

કાયદાની ચકાસણીની સત્તા અને ન્યાયતંત્રના વધતા હસ્તક્ષેપનું વિશ્લેષણ.

23 પ્રકરણ ૨૩: જાહેર હિતની અરજી (PIL) અને નિ:શુલ્ક ન્યાય

સામાન્ય માણસને ન્યાય અપાવવા માટે ન્યાયતંત્રની શોધ અને ન્યાયિક સુધારા.

24 પ્રકરણ ૨૪: ઉચ્ચ અદાલતો અને તાબાની અદાલતો

રાજ્ય સ્તરે ન્યાયિક માળખું અને જિલ્લા ન્યાયાલયોની કામગીરી.

25 પ્રકરણ ૨૫: બંધારણીય સંસ્થાઓ - ૧ (ચૂંટણી પંચ અને નાણા પંચ)

લોકશાહીના પાયા સમાન સંસ્થાઓની રચના અને કાર્યોની વિગતો.

26 પ્રકરણ ૨૬: બંધારણીય સંસ્થાઓ - ૨ (UPSC, GPSC અને CAG)

મેરિટ સિવિલ સર્વિસ અને જાહેર નાણાના રક્ષણ માટેની સંસ્થાઓ.

27 પ્રકરણ ૨૭: વૈધાનિક અને બિન-બંધારણીય સંસ્થાઓ (NITI Aayog, NHRC)

સરકારી આદેશ કે કાયદા દ્વારા રચાયેલી સંસ્થાઓ અને યોજના આયોગનું બદલાયેલું સ્વરૂપ.

28 પ્રકરણ ૨૮: ભ્રષ્ટાચાર વિરોધી માળખું - લોકપાલ અને લોકાયુક્ત

જાહેર હોદ્દાઓ પર પારદર્શિતા લાવવા માટેની ઓમ્બુડ્સમેન સિસ્ટમ.

29 પ્રકરણ ૨૯: ગવર્નન્સ (Governance) - વ્યાખ્યા અને આયામો

કુશળ શાસન અને તેના પાયાના સિદ્ધાંતોની ઊંડી સમજ.

30 પ્રકરણ ૩૦: ઈ-ગવર્નન્સ અને ડિજિટલ ટ્રાન્સફોર્મેશન

ટેકનોલોજીના માધ્યમથી સરકારી સેવાઓને લોકો સુધી પહોંચાડવાની પ્રક્રિયા.

31 પ્રકરણ ૩૧: નાગરિક કેન્દ્રિત શાસન (Citizen Centric Governance)

નાગરિકોને વહીવટના કેન્દ્રમાં રાખીને નક્કી કરવામાં આવતી નીતિઓ.

32 પ્રકરણ ૩૨: જાહેર વહીવટ અને સિવિલ સર્વિસની ભૂમિકા

લોકશાહીમાં નોકરશાહીનું મહત્વ અને બદલાતી જતી ભૂમિકા.

33 પ્રકરણ ૩૩: સ્થાનિક સ્વરાજ્ય - પંચાયતી રાજ (૭૩મો સુધારો)

ગ્રામીણ ભારતમાં સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ અને લોકશાહીના પાયા.

34 પ્રકરણ ૩૪: શહેરી શાસન - નગરપાલિકાઓ (૭૪મો સુધારો)

શહેરી વિસ્તારોમાં પ્રશાસન અને સ્માર્ટ સિટી મિશનની વિભાવના.

35 પ્રકરણ ૩૫: સામાજિક ન્યાય અને સમાવેશી વિકાસ

હાંસિયામાં ઘડેલાયેલા વર્ગો માટે સમાનતા અને ન્યાયની બંધારણીય જોગવાઈઓ.

36 પ્રકરણ ૩૬: લિંગ સમાનતા અને મહિલા સશક્તિકરણ

મહિલાઓના અધિકારો, કાયદાકીય રક્ષણ અને જેન્ડર બજેટિંગ.

37 પ્રકરણ ૩૭: શિક્ષણ અને આરોગ્ય નીતિઓ

માનવ સંસાધન વિકાસ માટે શિક્ષણ અને સ્વાસ્થ્ય ક્ષેત્રે લેવાયેલા પગલાં.

38 પ્રકરણ ૩૮: આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો (IR) - મૂળભૂત સિદ્ધાંતો
ભારતની વિદેશ નીતિના પાયાના પથ્થરો અને રાષ્ટ્રીય હિતની સમજ.

39 પ્રકરણ ૩૯: ભારત અને તેના પડોશી દેશો
પડોશ પ્રથમ (Neighbourhood First) નીતિ અને સરહદી સુરક્ષા.

40 પ્રકરણ ૪૦: ભારત અને મુખ્ય મહાસત્તાઓ (ભારત-અમેરિકા, રશિયા)
વૈશ્વિક તાકાતો સાથેના વ્યૂહાત્મક સંબંધોનું વિશ્લેષણ.

41 પ્રકરણ ૪૧: આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ - યુએન અને બહુપક્ષીય મંચ
UN, G20, BRICS જેવી સંસ્થાઓમાં ભારતની ભૂમિકા.

42 પ્રકરણ ૪૨: સમકાલીન વૈશ્વિક મુદ્દાઓ (ક્લાઈમેટ, એનર્જી, સાયબર)
૨૧મી સદીના નવા પડકારો અને ભારતની મુત્સદ્દીગીરી.

43 પ્રકરણ ૪૩: મુખ્ય પરીક્ષા ઉત્તર લેખન કળા (Answer Writing Masterclass)
ગુણવત્તાસભર જવાબો લખવાની ટેકનિક અને મૂલ્યાંકનના માપદંડો.

01

CHAPTER • 01

પ્રકરણ ૧: ભારતીય બંધારણનો ઉદભવ અને ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ (૧૯૫૩-૧૯૪૭)

બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન ભારતીય ન્યાયિક અને વહીવટી માળખાના ઉત્ક્રાંતિનો અભ્યાસ અને સ્વતંત્રતા પૂર્વેના મહત્વના અધિનિયમોનું વિશ્લેષણ.

20 મિનિટનું વાચન

પ્રકરણ ૧: ભારતીય બંધારણનો ઉદભવ અને ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ (૧૯૫૩-૧૯૪૭)

ભારતીય બંધારણ એ માત્ર કાયદાકીય દસ્તાવેજ નથી, પરંતુ તે સદીઓથી ચાલી આવતી રાજકીય અને વહીવટી પ્રક્રિયાઓનું પરિણામ છે. GPSC mains પરીક્ષાના દ્રષ્ટિકોણથી, ભારતીય રાજ્યવ્યવસ્થાને સમજવા માટે બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન થયેલા કાયદાકીય ફેરફારોને સમજવા અનિવાર્ય છે. આ પ્રકરણમાં આપણે ૧૯૫૩ ના રેગ્યુલેટીંગ એક્ટથી લઈને ૧૯૪૭ ના સ્વાતંત્ર્ય અધિનિયમ સુધીની સફર તપાસીશું, જેણે આજના આધુનિક ભારતીય સંઘવાદ (Federalism) અને ન્યાયિક સમીક્ષા (Judicial Review) ના પાયા નાખ્યા છે.

Key Takeaway: ભારતીય બંધારણની ઉત્પત્તિ કોઈ આકસ્મિક ઘટના નથી, પરંતુ તે બ્રિટિશ સંસદ દ્વારા પસાર કરવામાં આવેલા શ્રેણીબદ્ધ અધિનિયમો અને ભારતીય રાષ્ટ્રીય આંદોલનની માગણીઓ વચ્ચેના સંઘર્ષ અને સમન્વયનું પ્રતિક છે. ખાસ કરીને વહીવટી કેન્દ્રીકરણ અને વિકેન્દ્રીકરણના પ્રયોગોએ ભારતના વર્તમાન વહીવટી માળખાને આકાર આપ્યો છે.

૧. બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું શાસન અને રેગ્યુલેટીંગ એક્ટ ૧૭૭૩

૧૭૬૪ ના બક્સારના યુદ્ધ પછી, ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને બંગાળ, બિહાર અને ઓડિશાના 'દીવાની અધિકારો' (મહેસૂલ ઉઘરાવવાના અધિકારો) પ્રાપ્ત થયા. આ ઘટનાએ કંપનીને એક વેપારી સંસ્થામાંથી રાજકીય સત્તામાં ફેરવી દીધી. જોકે, કંપનીના કર્મચારીઓમાં વ્યાપ્ત ભ્રષ્ટાચાર અને કંપનીની નબળી આર્થિક સ્થિતિને કારણે બ્રિટિશ સંસદે પ્રથમ વખત ભારતમાં કંપનીના વહીવટને નિયંત્રિત કરવા માટે 'રેગ્યુલેટીંગ એક્ટ ૧૭૭૩' પસાર કર્યો. આ કાયદો ભારતમાં કેન્દ્રીય વહીવટના પાયા તરીકે ઓળખાય છે.

આ અધિનિયમ દ્વારા બંગાળના ગવર્નરને 'ગવર્નર જનરલ ઓફ બંગાળ' બનાવવામાં આવ્યો અને મુંબઈ તથા મદ્રાસ પ્રેસિડેન્સીના ગવર્નરોને તેના તાબા હેઠળ મૂકવામાં આવ્યા. આ પ્રથમ ડગલું હતું જેણે ભારતમાં **સાર્વભૌમત્વ (Sovereignty)** ના નવા સ્વરૂપની શરૂઆત કરી. ગવર્નર જનરલની સહાય માટે ચાર સભ્યોની કારોબારી સમિતિ (Executive Council) ની રચના કરવામાં આવી, જે બહુમતીના આધારે નિર્ણયો લેતી હતી. આ વ્યવસ્થાએ ભવિષ્યમાં ભારતના કેબિનેટ મિશન અને સંસદીય પ્રણાલીના બીજા રોપ્યા હતા.

આ કાયદાની એક નોંધપાત્ર જોગવાઈ હેઠળ, જે તે સમયના દસ્તાવેજો મુજબ ૧૭૭૪ ની આસપાસ કલકત્તા (કોલકાતા) ખાતે એક સુપ્રીમ કોર્ટની સ્થાપના કરવાની સત્તા આપવામાં આવી હતી. વ્યાપક ઐતિહાસિક સ્ત્રોતો અનુસાર, આ ન્યાયાલયમાં એક મુખ્ય ન્યાયાધીશ અને ત્રણ અન્ય ન્યાયાધીશોના બનેલા માળખાની જોગવાઈ કરવામાં આવી હોવાનું મનાય છે. આ સંસ્થાએ ભારતમાં કાયદાના શાસનની શરૂઆત કરી અને કારોબારી પર અંકુશ મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો. જોકે, શરૂઆતના વર્ષોમાં કારોબારી અને ન્યાયતંત્ર વચ્ચેના ક્ષેત્રાધિકાર અંગેના વિવાદો પણ જોવા મળ્યા હતા, જેણે ભવિષ્યમાં **સંતુલન અને નિયંત્રણ (Checks and Balances)** ના સિદ્ધાંતને વધુ મજબૂત બનાવવાની જરૂરિયાત ઊભી કરી.

ચોક્કસ વર્ષ અને ન્યાયાધીશોની સંખ્યા અંગેની અધિકૃત પુષ્ટિ માટે કોલકાતા હાઈકોર્ટના ઐતિહાસિક આર્કાઇવ્સ અથવા નેશનલ આર્કાઇવ્સ ઓફ ઇન્ડિયા (NAI) ની મુલાકાત લો (Verify on National Archives of India before relying on it).

૧.૧ વહીવટી માળખું અને કંપની પર નિયંત્રણ

બ્રિટિશ સરકારે 'કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટર્સ' (કંપનીની ગવર્નિંગ બોડી) ને ભારતમાં તેમના મહેસૂલ, નાગરિક અને લશ્કરી બાબતોનો અહેવાલ બ્રિટિશ ટ્રેઝરીને સોંપવા જણાવ્યું. આ વ્યવસ્થા દ્વારા હોમ ગવર્નમેન્ટ (લંડન) અને ઇન્ડિયન ગવર્નમેન્ટ વચ્ચેના સંબંધો પ્રસ્થાપિત થયા. કંપનીના અધિકારીઓને ખાનગી વેપાર કરવા પર અને સ્થાનિકો પાસેથી લાંચ કે ભેટ લેવા પર કડક પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો, જે પારદર્શિતા લાવવાનો પ્રથમ વૈધાનિક પ્રયાસ હતો.

૧.૨ મહત્વના ન્યાયિક અને વહીવટી પાસાઓ

વિશેષતા	વિગત
TABLE 1	
હોદ્દો	બંગાળના ગવર્નરને 'ગવર્નર જનરલ ઓફ બંગાળ' તરીકે નિયુક્ત કર્યા.
પ્રથમ ગવર્નર જનરલ	વોરન હેસ્ટિંગ્સ.
સુપ્રીમ કોર્ટ	કલકત્તા ખાતે સ્થાપનાની જોગવાઈ (એલિજાહ ઈમ્પે પ્રથમ મુખ્ય ન્યાયાધીશ તરીકે ઉલ્લેખિત).
ન્યાયિક ક્ષેત્ર	કંપનીના કર્મચારીઓ અને શિપિંગ વ્યવસાયો પર નિયંત્રણ.

Case Study: વોરન હેસ્ટિંગ્સ અને સુપ્રીમ કોર્ટ વચ્ચેનો સંઘર્ષ

રેગ્યુલેટીંગ એક્ટ ૧૭૭૩ માં કારોબારી અને ન્યાયતંત્રના અધિકારક્ષેત્રો સ્પષ્ટ ન હોવાથી વોરન હેસ્ટિંગ્સ (ગવર્નર જનરલ) અને સુપ્રીમ કોર્ટ વચ્ચે તીવ્ર મતભેદો સર્જાયા હતા. નંદકુમારનો કેસ (૧૭૭૫) તેનું ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે, જ્યાં મુકદ્દમાની પ્રક્રિયા પર અનેક પ્રશ્નો ઉઠ્યા હતા. આ સંઘર્ષને કારણે જ ૧૭૮૧ માં 'એક્ટ ઓફ સેટલમેન્ટ' પસાર કરવો પડ્યો, પ્રેમમાં ગવર્નર જનરલ અને તેની કાઉન્સિલને તેમના સત્તાવાર કાર્યો માટે સુપ્રીમ કોર્ટના અધિકારક્ષેત્રમાંથી મુક્તિ આપવામાં આવી. આ ઘટનાએ ભારતમાં 'કારોબારી અને ન્યાયતંત્રનું પૃથક્કરણ' (Separation of Powers) અંગેની ચર્ચાને વેગ આપ્યો.

Warning: પરીક્ષામાં અવારનવાર 'રેગ્યુલેટીંગ એક્ટ ૧૭૭૩' અને 'પિટ્સ ઈન્ડિયા એક્ટ ૧૭૮૪' વચ્ચે ગૂંચવણ ઊભી થાય છે. યાદ રાખો કે ૧૭૭૩ નો એક્ટ 'નિયંત્રણ' માટે હતો, જ્યારે ૧૭૮૪ નો એક્ટ 'વહીવટી દ્વિમુખી શાસન' (Dual System) માટે હતો.

૨. પિટ્સ ઈન્ડિયા એક્ટ અને ચાર્ટર એક્ટ્સની શ્રેણીબદ્ધ અસરો

રેગ્યુલેટીંગ એક્ટની ખામીઓને દૂર કરવા બ્રિટિશ વડાપ્રધાન વિલિયમ પિટ દ્વારા ૧૭૮૪ માં 'પિટ્સ ઈન્ડિયા એક્ટ' રજૂ કરવામાં આવ્યો. આ કાયદાએ ભારતમાં કંપનીના વ્યાપારી અને રાજકીય કાર્યો વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદરેખા દોરી. 'બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલ' (રાજકીય બાબતો માટે) અને 'કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટર્સ' (વ્યાપારી બાબતો માટે) ની રચના કરવામાં આવી, જેને 'દ્વિમુખી શાસન' (Double Government) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ વ્યવસ્થા ૧૮૫૮ સુધી અસ્તિત્વમાં રહી.

ત્યારબાદ, દર ૨૦ વર્ષે 'ચાર્ટર એક્ટ્સ' પસાર કરવાની પરંપરા શરૂ થઈ. ૧૭૯૩ નો ચાર્ટર એક્ટ કંપનીના વેપાર અધિકારોને લંબાવવા માટે હતો, પરંતુ વાસ્તવિક પરિવર્તન ૧૮૧૩ ના ચાર્ટર એક્ટથી આવ્યું. આ કાયદા દ્વારા ભારતમાં કંપનીનો વેપારી એકાધિકાર (Monopoly) સમાપ્ત કરવામાં આવ્યો (આ અને ચીન સાથેના વેપાર સિવાય). આ સાથે જ ખ્રિસ્તી મિશનરીઓને ભારતમાં ધર્મપ્રચારની છૂટ મળી અને ભારતીયોના શિક્ષણ માટે વાર્ષિક ૧ લાખ રૂપિયાની જોગવાઈ કરવામાં આવી.

૧૮૩૩ નો ચાર્ટર એક્ટ કેન્દ્રીકરણની પ્રક્રિયામાં અંતિમ ડગલું હતું. તેણે બંગાળના ગવર્નર જનરલને 'ભારતના ગવર્નર જનરલ' બનાવ્યા (લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિક પ્રથમ ભારતના ગવર્નર જનરલ બન્યા). આ કાયદાએ ગવર્નર જનરલની કાઉન્સિલમાં ચોથા સભ્ય તરીકે 'કાયદા સભ્ય' (Law Member) ની નિમણૂક કરી, જે લોર્ડ મેકોલે હતા. આનાથી ભારતમાં કાયદાના કોડિફિકેશન (Law Commission) ની શરૂઆત થઈ, જે આજે પણ આપણા IPC અને CrPC ના પાયામાં છે.

૨.૧ ૧૮૫૩ નો ચાર્ટર એક્ટ: વહીવટી અલગતાની શરૂઆત

૧૮૫૩ નો ચાર્ટર એક્ટ બંધારણીય વિકાસની દ્રષ્ટિએ અત્યંત મહત્વનો છે કારણ કે તેણે પ્રથમ વખત ગવર્નર જનરલની કાઉન્સિલના 'કાયદાકીય' અને 'કારોબારી' કાર્યોને અલગ કર્યા. એક નાની સંસદ જેવી 'ભારતીય (કેન્દ્રીય) વિધાન પરિષદ'ની સ્થાપના કરવામાં આવી. વધુમાં, આ કાયદા દ્વારા સિવિલ સર્વિસીસમાં ભરતી માટે ખુલ્લી સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાની શરૂઆત થઈ (મેકોલે સમિતિ, ૧૮૫૪). આ પરિવર્તને અમલદારશાહી (Bureaucracy) માં મેરિટ-આધારિત સિસ્ટમ દાખલ કરી. આ વ્યવસ્થાએ વહીવટમાં તટસ્થતા અને કુશળતા લાવવા પર ભાર મૂક્યો.

૨.૨ ચાર્ટર એક્ટ્સની ઉત્ક્રાંતિ (૧૮૧૩ - ૧૮૫૩)

કાયદો	મુખ્ય જોગવાઈઓ	બંધારણીય મહત્વ
TABLE 2		
૧૮૧૩	વેપારી એકાધિકારનો અંત	ભારતીય બજારને બ્રિટિશરો માટે ખુલ્લું મૂક્યું.

કાયદો	મુખ્ય જોગવાઈઓ	બંધારણીય મહત્વ
૧૮૩૩	ભારતના ગવર્નર જનરલ પદ	વહીવટી કેન્દ્રીકરણની પરાકાષ્ઠા.
૧૮૫૩	લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલની રચના	સંસદીય કાર્યપ્રણાલીની શરૂઆત.

૨.૩ સિવિલ સર્વિસીસનો ઉદય અને મેકોલેની ભૂમિકા

લોર્ડ મેકોલેના નેતૃત્વ હેઠળની સમિતિએ ભલામણ કરી કે સિવિલ સર્વિસીસ માટે નિમણૂકો માત્ર નામાંકન દ્વારા નહીં, પરંતુ કઠોર શૈક્ષણિક પરીક્ષાઓ દ્વારા થવી જોઈએ. આનાથી બ્રિટિશ ભારતને વિશ્વની સૌથી કાર્યક્ષમ વહીવટી પાંખ મળી. તે સમયે આ પરીક્ષાઓ લંડનમાં લેવાતી હતી, પરંતુ તેના માળખાએ આઝાદી પછીની UPSC અને GPSC જેવી સંસ્થાઓ માટે બ્લુપ્રિન્ટ તૈયાર કરી હતી. આ કાયદાએ સુનિશ્ચિત કર્યું કે વહીવટી અધિકારીઓ રાજકીય દબાણથી મુક્ત રહીને કાર્ય કરી શકે, જે જવાબદારી (Accountability) અને સુશાસન (Good Governance) માટે અનિવાર્ય છે.

Important: ૧૮૩૩ ના કાયદામાં સિવિલ સર્વિસ માટે ખુલ્લી સ્પર્ધાની દરખાસ્ત કરવામાં આવી હતી પરંતુ 'કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટર્સ' ના વિરોધને કારણે તે સમયે તેનો અમલ થઈ શક્યો ન હતો. આખરે ૧૮૫૩ માં તેને મંજૂરી મળી. GPSC માં 'વિશ્લેષણાત્મક' પ્રશ્નો પૂછાય ત્યારે આ તફાવત ખાસ લખવો.

૩. તાજ હેઠળનું શાસન (૧૮૫૮) અને ભારત પરિષદ અધિનિયમો

૧૮૫૭ ના વિપ્લવે (પ્રથમ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ) બ્રિટિશ શાસનના પાયા હચમચાવી દીધા. પરિણામે, બ્રિટિશ સંસદે ૧૮૫૮ નો 'ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ' (જેને 'એક્ટ ફોર ધ ગુડ ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા' કહેવાય છે) પસાર કર્યો. આ કાયદા દ્વારા ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું શાસન ખતમ કરવામાં આવ્યું અને ભારતનું શાસન સીધું જ બ્રિટિશ તાજ (Crown) ના હાથમાં ગયું.

આ કાયદાની મુખ્ય જોગવાઈઓ નીચે મુજબ હતી:

૧. 'ભારતના ગવર્નર જનરલ' નું પદ બદલીને 'ભારતના વાઈસરોય' કરવામાં આવ્યું. વાઈસરોય ભારતમાં તાજનો સીધો પ્રતિનિધિ હતો. લોર્ડ કેનિંગ ભારતના પ્રથમ વાઈસરોય બન્યા.
૨. 'બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલ' અને 'કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટર્સ' નાબૂદ કરવામાં આવ્યા, એટલે કે ૧૭૮૪ થી ચાલતું દ્વિમુખી શાસન સમાપ્ત થયું.
૩. નવું પદ 'સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર ઇન્ડિયા' (ભારત સચિવ) બનાવવામાં આવ્યું, જે બ્રિટિશ કેબિનેટનો સભ્ય હતો અને બ્રિટિશ સંસદને જવાબદાર હતો. તેની સહાય માટે ૧૫ સભ્યોની 'કાઉન્સિલ ઓફ ઇન્ડિયા' ની રચના કરવામાં આવી.

૩.૧ ૧૮૬૧ નો ભારત પરિષદ અધિનિયમ: ભારતીય પ્રતિનિધિત્વની શરૂઆત

૧૮૬૧ નો અધિનિયમ એટલે ભારતીય બંધારણીય ઇતિહાસના વળાંક બિંદુ સમાન છે. આ કાયદા દ્વારા વાઈસરોયને તેની કાઉન્સિલમાં ભારતીયોને 'બિન-સરકારી સભ્યો' તરીકે નામાંકિત કરવાની સત્તા મળી. ૧૮૬૨ માં લોર્ડ કેનિંગે પટિયાલાના મહારાજા, બનારસના રાજા અને સર દિનકર રાવને વિધાન પરિષદમાં નામાંકિત કર્યા. આ ઘટનાએ ભારતીયોને વહીવટમાં સામેલ કરવાની પ્રક્રિયા શરૂ કરી.

વધુમાં, આ કાયદાએ ૧૮૩૩ થી ચાલી આવતી કેન્દ્રીકરણની પ્રક્રિયાને ઉલટાવી અને મુંબઈ તથા મદ્રાસ પ્રેસિડેન્સીને તેમની કાયદાકીય સત્તાઓ પરત આપી **લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણ** ની દિશામાં ડગલું ભર્યું. વાઈસરોયને કટોકટીમાં 'અધ્યાદેશ' (Ordinance) બહાર પાડવાની સત્તા પણ આપવામાં આવી, જેની જોગવાઈ આજે આપણા બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૨૩

અને ૨૧૩ માં જોવા મળે છે.

⚠ **Myth vs Fact: બંધારણનો સ્ત્રોત**

Myth: ઘણા લોકો માને છે કે ભારતીય બંધારણ માત્ર ૧૯૩૫ ના ગવર્મેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટની નકલ છે.

Fact: જોકે ૧૯૩૫ ના કાયદામાંથી ઘણું લેવામાં આવ્યું છે, પરંતુ સંસદીય લોકશાહીનો પાયો ૧૮૫૩ ના એક્ટથી નખાયો હતો, જ્યારે કેન્દ્રીય અને પ્રાંતો વચ્ચે સત્તાની વહેંચણી (વિકેન્દ્રીકરણ) ની શરૂઆત ૧૮૬૧ ના એક્ટથી થઈ હતી. વળી, ૧૭૭૩ ના એક્ટ દ્વારા ન્યાયતંત્રની સ્વાયત્તાનો ખ્યાલ વિકેષણો હતો. આમ, બંધારણ એ ૧૭૫ વર્ષના સતત કાયદાકીય વિકાસનું પરિણામ છે.

૩.૨ પોર્ટફોલિયો સિસ્ટમ (વિભાગીય પ્રણાલી)

લોર્ડ કેનિંગ દ્વારા ૧૮૫૯ માં રજૂ કરવામાં આવેલી 'પોર્ટફોલિયો સિસ્ટમ' ને ૧૮૬૧ ના એક્ટ દ્વારા માન્યતા મળી. આ સિસ્ટમમાં કાઉન્સિલના દરેક સભ્યને એક અથવા વધુ સરકારી વિભાગોના પ્રભારી બનાવવામાં આવ્યા. તેઓ તેમના વિભાગ વતી અંતિમ આદેશો જારી કરી શકતા હતા. આ પ્રણાલી આજના મંત્રીમંડળ શાસન (Cabinet System) નો પાયો છે.

Case Study: ૧૮૬૧ ના એક્ટની વિકેન્દ્રીકરણ પર અસર

૧૮૩૩ ના કાયદાએ તમામ સત્તાઓ ગવર્નર જનરલ પાસે કેન્દ્રિત કરી દીધી હતી, જેનાથી વહીવટી જટિલતાઓ વધી હતી. ૧૮૬૧ ના એક્ટ દ્વારા પ્રાંતોને કાયદા બનાવવાની સત્તા પરત આપીને બ્રિટિશરોએ સ્વીકાર્યું કે ભારતના વિશાળ અને વિવિધતા-સભર ભૂભાગ પર એક કેન્દ્રથી વહીવટ કરવો અશક્ય છે. આ જ વિચારધારાએ પાછળથી ૧૯૧૯ ના ડાયાર્કી (દ્વિશાસન) અને ૧૯૩૫ ના પ્રાંતીય સ્વાયત્તાના પાયા તૈયાર કર્યા.

૩.૩ ૧૮૯૨ નો ભારત પરિષદ અધિનિયમ

ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની સ્થાપના (૧૮૮૫) પછી વહીવટમાં વધુ ભારતીય હિસ્સેદારીની માંગ વધી હતી. ૧૮૯૨ ના એક્ટ દ્વારા:

વિધાન પરિષદના સભ્યોની સંખ્યામાં વધારો કરવામાં આવ્યો.

વિધાન પરિષદને 'બજેટ' (અંદાજપત્ર) પર ચર્ચા કરવાની અને કાર્યપાલિકાને પ્રશ્નો પૂછવાની સત્તા આપવામાં આવી.

'પરોક્ષ ચૂંટણી' પ્રક્રિયાની શરૂઆત થઈ, જોકે 'ચૂંટણી' શબ્દનો કાયદામાં સ્પષ્ટ પ્રયોગ થયો ન હતો. આ જોગવાઈએ ભારતીયોને સંસદીય ચર્ચા અને વિવેચનાત્મક પરીક્ષણ (Critically Examine) ની તાલીમ આપી.

Pro Tip: Mains ના જવાબો લખતી વખતે માત્ર કાયદાની જોગવાઈઓ જ ન લખવી, પરંતુ તેની 'બંધારણીય અસરો' (Constitutional Significance) પણ લખવી. જેમ કે, ૧૮૯૨ ના કાયદાએ બજેટ પર ચર્ચાની સત્તા આપી જે આજના સંસદીય લોકતંત્રની કરોડરજજુ છે.

૪. મોર્લે-મિન્ટો અને મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફોર્ડ સુધારાઓનું વિશ્લેષણ

ભારતીય બંધારણીય ઇતિહાસના સૌથી વિવાદાસ્પદ અને અસરકારક કાયદાઓ એટલે ૧૯૦૯ અને ૧૯૧૯ ના અધિનિયમો. આ કાયદાઓએ ભારતની રાજકીય દિશા અને સામાજિક તાણાવાણાને ઊંડી અસર પહોંચાડી.

૪.૧ ૧૯૦૯ નો ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ એક્ટ (મોર્લે-મિન્ટો સુધારા)

લોર્ડ મોર્લે (ભારત સચિવ) અને લોર્ડ મિન્ટો (વાઈસરોય) એ વધતા જતા સશસ્ત્ર ક્રાંતિકારી આંદોલનને ઠંડુ પાડવા અને નરમ-પંથીઓને ખુશ કરવા આ સુધારા રજૂ કર્યા.

સાંપ્રદાયિક પ્રતિનિધિત્વ (Communal Representation): આ એક્ટની સૌથી ખતરનાક જોગવાઈ મુસ્લિમો માટે અલગ મતદાર મંડળની હતી. 'ભાગલા પાડો અને રાજ કરો' ની નીતિએ અહીંથી વૈધાનિક સ્વરૂપ લીધું. લોર્ડ મિન્ટોને 'સાંપ્રદાયિક મતદાર મંડળના પિતા' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

કારોબારી પરિષદમાં ભારતીયો: પ્રથમ વખત વાઈસરોયની એક્ઝિક્યુટિવ કાઉન્સિલમાં એક ભારતીયની નિમણૂક કરવામાં આવી (સત્યેન્દ્ર પ્રસાદ સિંહા કાયદા સભ્ય તરીકે).

વિધાન પરિષદનો વિસ્તાર: કેન્દ્રીય વિધાન પરિષદની સંખ્યા ૧૬ થી વધારીને ૬૦ કરવામાં આવી.

૪.૨ ૧૯૧૯ નો ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ (મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફોર્ડ સુધારા)

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછી બ્રિટિશ સરકારે 'જવાબદાર સરકાર' (Responsible Government) ની સ્થાપના કરવાનું વચન આપ્યું હતું. આ કાયદા દ્વારા મહત્વના ફેરફારો આવ્યા:

- દ્વિશાસન (Dyarchy):** પ્રાંતોમાં 'હસ્તાંતરિત' (Transferred) અને 'અનામત' (Reserved) વિષયો વચ્ચે વહેવટ વહેંચવામાં આવ્યો. અનામત વિષયો (પોલીસ, મહેસૂલ) વાઈસરોય પાસે રહ્યા, જ્યારે શિક્ષણ, આરોગ્ય જેવા વિષયો ભારતીય મંત્રીઓને સોંપાયા.
- દ્વિસદનીય ધારાસભા:** કેન્દ્રમાં પ્રથમ વખત 'રાજ્ય પરિષદ' (ઉપલું ગૃહ) અને 'કેન્દ્રીય વિધાનસભા' (નીચલું ગૃહ) ની સ્થાપના થઈ.
- પબ્લિક સર્વિસ કમિશન:** ૧૯૨૬ માં ભારતમાં સિવિલ સેવકોની ભરતી માટે 'સેન્ટ્રલ પબ્લિક સર્વિસ કમિશન' ની સ્થાપના કરવામાં આવી (લી કમિશનની ભલામણ પર).

૪.૩ કેન્દ્રીય અને પ્રાંતીય વિષયોનું વિભાજન (૧૯૧૯)

વિષયનો પ્રકાર	ઉદાહરણો	નિયંત્રણ
TABLE 3		
કેન્દ્રીય વિષયો	સંરક્ષણ, વિદેશ નીતિ, રેલવે, પોસ્ટ	કેન્દ્રીય વિધાનમંડળ
અનામત (પ્રાંતીય)	ન્યાય, પોલીસ, જમીન મહેસૂલ, જેલ	ગવર્નર અને તેની કારોબારી
હસ્તાંતરિત (પ્રાંતીય)	શિક્ષણ, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, આરોગ્ય	ગવર્નર અને ચૂંટાયેલા મંત્રીઓ

Case Study: દ્વિશાસન (Dyarchy) ની નિષ્ફળતા

૧૯૧૯ ના એક્ટ દ્વારા લાગુ કરાયેલું દ્વિશાસન વ્યવહારમાં નિષ્ફળ રહ્યું હતું. મંત્રીઓ પાસે સત્તા હતી પણ નાણાકીય સંસાધનો પર તેમનો અંકુશ નહોતો. નાણા વિભાગ 'અનામત' શ્રેણીમાં હોવાથી મંત્રીઓ શિક્ષણ કે આરોગ્યમાં કોઈ નોંધપાત્ર ફેરફાર કરી શકતા ન હતા. સી.વી. ચિંતમણી (યુપીના મંત્રી) એ કહ્યું હતું કે, "હું શિક્ષણ મંત્રી છું, પણ મારે મારા પટાવાળાની બદલી કરવામાં પણ અન્ય વિભાગોની મંજૂરી લેવી પડે છે." આ અનુભવે ભારતને ૧૯૩૫ માં 'પ્રાંતીય સ્વાયત્તતા' તરફ દોરી જવાની માર્ગ મોંઘળી કર્યો.

પ. સાયમન કમિશનથી ૧૯૩૫ ના કાયદા સુધીની સફર

૧૯૧૯ ના કાયદાના અમલીકરણની તપાસ કરવા માટે ૧૯૨૭ માં સાયમન કમિશનની નિમણૂક કરવામાં આવી. તમામ સભ્યો બ્રિટિશ હોવાથી ભારતમાં તેનો તીવ્ર વિરોધ થયો. જોકે, આ કમિશનના અહેવાલ અને ત્યારબાદની ત્રણ ગોળમેજી પરિષદો (Round Table Conferences) એ '૧૯૩૫ ના ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ' માટેનો પાયો તૈયાર કર્યો.

પ. ૧ ૧૯૩૫ નો ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ: એક જટિલ દસ્તાવેજ

આ કાયદો ૩૨૧ કલમો અને ૧૦ અનુસૂચિઓ સાથે અત્યંત વિગતવાર હતો. આજના ભારતીય બંધારણનો અંદાજે ૬૦ થી ૭૦ ટકા હિસ્સો આ કાયદા પર આધારિત છે.

અખિલ ભારતીય સંઘ (All India Federation): બ્રિટિશ ભારતના પ્રાંતો અને દેશી રજવાડાઓને જોડીને એક સંઘ બનાવવાની દરખાસ્ત હતી. જોકે, રજવાડાઓએ જોડાવાનો ઇનકાર કરતા આ જોગવાઈ ક્યારેય અમલમાં ન આવી.

પ્રાંતીય સ્વાયત્તતા: પ્રાંતોમાંથી દ્વિશાસન નાબૂદ કરવામાં આવ્યું અને તેમને સ્વાયત્ત એકમો તરીકે સ્થાપિત કર્યા.

સત્તાનું વિભાજન: કેન્દ્ર અને પ્રાંતો વચ્ચે સત્તાની વહેંચણી માટે ત્રણ યાદીઓ બનાવવામાં આવી: સંઘ યાદી (૫૯ વિષયો), પ્રાંતીય યાદી (૫૪ વિષયો) અને સંયુક્ત યાદી (૩૬ વિષયો).

ફેડરલ કોર્ટ: ૧૯૩૭ માં દિલ્હીમાં ફેડરલ કોર્ટની સ્થાપના કરવામાં આવી, જે આજના સુપ્રીમ કોર્ટની પુરોગામી કહી શકાય.

રિઝર્વ બેંક (RBI): દેશના ચલણ અને ધિરાણ પર નિયંત્રણ મેળવવા આર.બી.આઈ.ની સ્થાપના માટેની જોગવાઈ આ કાયદા હેઠળ કરવામાં આવી હતી.

પ. ૨ કાયદાના વિવેચનાત્મક પાસાઓ

૧૯૩૫ ના કાયદામાં 'બાકીની સત્તાઓ' (Residuary Powers) વાઈસરોયને આપવામાં આવી હતી, જે આજના બંધારણમાં કેન્દ્ર સરકાર પાસે છે. આ કાયદાએ ભારતમાં **લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણ** ને નોંધપાત્ર વેગ આપ્યો, પરંતુ વાઈસરોય અને ગવર્નરો પાસે રહેલી 'વિશેષાધિકાર' (Veto Power) ની સત્તાઓએ લોકશાહીને મર્યાદિત રાખી હતી. જવાહરલાલ નેહરુએ આ કાયદાને "બ્રેક વગરની એન્જિન રહિત ગાડી" તરીકે વર્ણવ્યો હતો.

પ. ૩ ૧૯૩૫ ના કાયદાનું વિશ્લેષણ (તુલનાત્મક કોષ્ટક)

મુદ્દો	૧૯૧૯ નો કાયદો	૧૯૩૫ નો કાયદો
TABLE 4		
શાસનનું સ્વરૂપ	કેન્દ્રીયકૃત વહીવટ	સંઘીય માળખાનો પ્રયાસ
પ્રાંતીય શાસન	દ્વિશાસન (Dyarchy)	પ્રાંતીય સ્વાયત્તતા
મતાધિકાર	મર્યાદિત (સાક્ષરતા અને મિલકત આધારે)	વસ્તીના ૧૦% ને મતાધિકાર
નવી સંસ્થાઓ	પબ્લિક સર્વિસ કમિશન	ફેડરલ કોર્ટ અને RBI

Verify before acting: GPSC Mains માટે આંકડાઓની ચોકસાઈ તપાસવા માટે 'ભારતના બંધારણની સત્તાવાર નકલ' અને PIB (Press Information Bureau) ની પ્રકાશન વિભાગની વેબસાઇટનો રેફરન્સ લો. ૧૯૩૫ ના

કાયદાની કલમોમાં ફેરફાર શક્ય નથી, પરંતુ તેના વર્તમાન અર્થઘટન માટે કાયદા પંચના રિપોર્ટ્સ જોવા ઉપયોગી રહેશે.

Case Study: ૧૯૩૭ ની પ્રાંતીય ચૂંટણીઓ

૧૯૩૫ ના કાયદા હેઠળ ૧૯૩૭ માં ભારતના ૧૧ પ્રાંતોમાં ચૂંટણીઓ યોજાઈ. કોંગ્રેસે ૮ પ્રાંતોમાં સરકાર બનાવી. આ પ્રયોગે ભારતીય નેતાઓને વહીવટી અનુભવ આપ્યો. મંત્રીઓએ જે રીતે વહીવટ કર્યો અને બ્રિટિશ ગવર્નરો સાથે જે ટકરાવ કે સહયોગની સ્થિતિ સર્જાઈ, તેણે ભારતીય રાજનીતિમાં **જવાબદારી (Accountability)** પ્રસ્થાપિત કરી. આ જ મંત્રીમંડળોની કામગીરીએ સાબિત કર્યું કે ભારતીયો પશ્ચિમી પ્રકારની લોકશાહી ચલાવવા સક્ષમ છે.

૧૯૦૯, ૧૯૧૯ અને ૧૯૩૫ ના ભારત શાસન અધિનિયમોનું તુલનાત્મક વિશ્લેષણ

બ્રિટિશ ભારતનો બંધારણીય ઇતિહાસ સમજવા માટે ૧૯૦૯, ૧૯૧૯ અને ૧૯૩૫ના કાયદાઓનો અભ્યાસ અનિવાર્ય છે. આ ત્રણ અધિનિયમોએ ભારતીય સંસદીય પ્રણાલીના પાયાના પથ્થરો નાખ્યા હતા. માર્લે-મિન્ટો સુધારા (૧૯૦૯) થી શરૂ થયેલી પ્રક્રિયા ભારત શાસન અધિનિયમ (૧૯૩૫) સુધી પહોંચતા એક પરિપક્વ વહીવટી માળખામાં ફેરવાઈ ગઈ હતી. જે ઉમેદવારો GPSC Mains માટે તૈયારી કરી રહ્યા છે, તેમણે આ કાયદાઓ વચ્ચેનો તફાવત માત્ર તથ્યો પૂરતો નહીં, પરંતુ તેના રાજકીય અને સામાજિક પ્રત્યાઘાતોના સંદર્ભમાં સમજવો જોઈએ.

૧૯૦૯નો કાયદો મુખ્યત્વે 'સીમિત પ્રતિનિધિત્વ' પર આધારિત હતો, જેમાં **સાંપ્રદાયિક પ્રતિનિધિત્વ** (Communal Representation) ના ઝેરી બીજ રોપવામાં આવ્યા હતા. ત્યારબાદ, ૧૯૧૯ના મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફોર્ડ સુધારાએ 'ઉત્તરદાયી સરકાર' (Responsible Government) ની દિશામાં પ્રથમ પગલું ભર્યું અને પ્રાંતોમાં **દ્વિમુખી શાસન પદ્ધતિ** (Dyarchy) દાખલ કરી. અંતે, ૧૯૩૫ના કાયદાએ ભારતના રાજકીય ઇતિહાસને વળાંક આપ્યો, જેમાં 'અખિલ ભારતીય સંઘ'ની પરિકલ્પના રજૂ કરવામાં આવી હતી. આ ઉત્ક્રાંતિ દર્શાવે છે કે કેવી રીતે બ્રિટિશરોએ ભારતીયોની સતત વધતી માંગ સામે ધીમે ધીમે સત્તાનું હસ્તાંતરણ કર્યું.

૧૯૦૯, ૧૯૧૯ અને ૧૯૩૫ વચ્ચેનો તુલનાત્મક તફાવત

વિશેષતા	૧૯૦૯ (માર્લે-મિન્ટો)	૧૯૧૯ (મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફોર્ડ)	૧૯૩૫ (ભારત શાસન અધિનિયમ)
TABLE 5			
મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય	પ્રતિનિધિત્વ વધારવું	જવાબદાર સરકારની શરૂઆત	સંઘીય માળખું (Federation)
ચૂંટણી પ્રણાલી	અપ્રત્યક્ષ અને સાંપ્રદાયિક	પ્રત્યક્ષ ચૂંટણી અને વિસ્તૃત મતાધિકાર	મતાધિકારમાં વધારો (~૧૦% વસ્તી)
શાસન પદ્ધતિ	કેન્દ્રીય અને પ્રાદેશિક સત્તા	પ્રાંતોમાં દ્વિમુખી શાસન (Dyarchy)	કેન્દ્રમાં દ્વિમુખી; પ્રાંતોમાં સ્વાયત્તતા
વિધાનસભા	માત્ર પરામર્શદાતા ક્ષમતા	દ્વિગૃહી (Bicameral) સંસદ	દ્વિગૃહી સંસદ અને ફેડરલ કોર્ટ
મુસ્લિમ બેઠકો	પ્રથમ વખત અલગ મતદાર મંડળ	શીખ, ઍંગ્લો-ઈન્ડિયન માટે વિસ્તાર્યું	દલિતો અને મહિલાઓ સુધી વિસ્તાર્યું

૧૯૩૫ ના કાયદામાં સત્તાનું વિભાજન (ત્રણ સૂચિઓ)

૧૯૩૫ના કાયદા દ્વારા શક્તિના વિભાજન માટે ત્રણ સૂચિઓ બનાવવામાં આવી હતી જે આજે પણ આપણા બંધારણની ૭મી અનુસૂચિમાં જોવા મળે છે: ૧. **ફેડરલ સૂચિ (કેન્દ્ર):** સંરક્ષણ, વિદેશી બાબતો, ચલણ વગેરે (૫૯ વિષય). ૨. **પ્રાંતીય સૂચિ (રાજ્ય):** શિક્ષણ, આરોગ્ય, પોલીસ વગેરે (૫૪ વિષય). ૩. **સમવર્તી સૂચિ (બંને):** લગ્ન, દીવાની અને ફોજદારી કાયદા (૩૬ વિષય). ૪. **અવશિષ્ટ શક્તિઓ (Residuary Powers):** જે વાઈસરોય પાસે સુરક્ષિત રાખવામાં આવી હતી.

Warning: પરીક્ષામાં વારંવાર પૂછાય છે કે 'અવશિષ્ટ શક્તિઓ' ૧૯૩૫ના કાયદામાં કોની પાસે હતી? યાદ રાખજો કે તે ગવર્નર જનરલ પાસે હતી, જ્યારે આધુનિક ભારતમાં તે કેન્દ્ર સરકાર પાસે છે.

Case Study: ૧૯૧૯ ના કાયદાની નિષ્ફળતા અને સીમોન કમિશન

૧૯૧૯ના કાયદામાં દાખલ કરવામાં આવેલ ટ્રિમુખી શાસન (Dyarchy) માં વિષયોને 'અનામત' (Reserved) અને 'સ્થળાંતરિત' (Transferred) માં વહેંચવામાં આવ્યા હતા. નાણાં અને પોલીસ જેવા મહત્વના વિષયો ગવર્નર પાસે અનામત હતા, જ્યારે શિક્ષણ અને સ્વાસ્થ્ય જેવા વહીવટી વિષયો ભારતીય મંત્રીઓને આપવામાં આવ્યા હતા. જોકે, ભંડોળના અભાવે ભારતીય મંત્રીઓ કોઈ સુધારા કરી શક્યા નહીં. આ જ કારણ હતું કે ૧૯૨૭માં સીમોન કમિશનની નિમણૂક કરવામાં આવી જેથી આ નિષ્ફળતાનું વિશ્લેષણ કરી શકાય.

ભારતીય સ્વતંત્રતા અધિનિયમ ૧૯૪૭: મુખ્ય જોગવાઈઓ

ભારતીય સ્વતંત્રતા અધિનિયમ ૧૯૪૭ એ માત્ર એક હુકમ નહોતો, પરંતુ બ્રિટિશ સંસદ દ્વારા પસાર કરવામાં આવેલો છેલ્લો કાયદો હતો જેણે ૨૦૦ વર્ષના શાસનનો અંત આણ્યો. ૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ ના રોજ ભારતને બે અલગ-અલગ સાર્વભૌમ ડોમિનિયન્સ (ભારત અને પાકિસ્તાન) માં વિભાજિત કરવાનો નિર્ણય માઉન્ટબેટન પ્લાન (૩ જૂન યોજના) પર આધારિત હતો. આ કાયદાએ ભારતીય વાઈસરોયનું પદ રદ કરીને દરેક ડોમિનિયનમાં 'ગવર્નર જનરલ' ના પદની રચના કરી.

આ અધિનિયમની સૌથી મહત્વની બાબત એ હતી કે તેણે દેશી રાજ્યોને ત્રણ વિકલ્પો આપ્યા: ૧. ભારત સંઘમાં જોડાવું, ૨. પાકિસ્તાનમાં જોડાવું, અથવા ૩. સ્વતંત્ર રહેવું. આ કલમે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ માટે એક મોટી પડકારજનક સ્થિતિ ઊભી કરી હતી. વધુમાં, આ અધિનિયમે ભારતીય બંધારણ સભાને એ સત્તા આપી કે જ્યાં સુધી નવું બંધારણ લાગુ ન થાય ત્યાં સુધી તેઓ પોતપોતાના રાષ્ટ્રો માટે ૧૯૩૫ ના કાયદા મુજબ શાસન ચલાવી શકે.

સ્વતંત્રતા અધિનિયમની કલ્યાણકારી અને વહીવટી અસરો:

૧. **ભારતનો સમ્રાટ શીર્ષક હટાવવું:** બ્રિટિશ સમ્રાટે ભારતનો સમ્રાટ (Emperor of India) એવું શીર્ષક વાપરવાનું બંધ કર્યું. ૨. **સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટના પદની નાબૂદી:** આ પદની નાબૂદી કરીને તેના કાર્યો કોમનવેલ્થ અફેર્સ સેક્રેટરીને સોંપવામાં આવ્યા. ૩. **બંધારણ સભાની સાર્વભૌમત્વ:** બંધારણ સભા પાસે કોઈપણ બ્રિટિશ કાયદાને રદ કરવાની અથવા સુધારવાની સત્તા આવી ગઈ. ૪. **દેશી રાજ્યો પર બ્રિટિશ સર્વોપરિતાનો અંત:** ૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ ના રોજ બ્રિટિશ તાજની સર્વોપરિતા (Paramountcy) નો અંત આવ્યો.

Important: ૨૬ જાન્યુઆરી ૧૯૫૦ ના રોજ જ્યારે ભારત પ્રજાસત્તાક બન્યું, ત્યારે આ જ સ્વતંત્રતા અધિનિયમ ૧૯૪૭ ને ભારતીય બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૯૫ હેઠળ રદ કરવામાં આવ્યો હતો, જેથી ભારત પૂર્ણ સાર્વભૌમ રાષ્ટ્ર બની શકે અને બ્રિટિશ કડી સંપૂર્ણપણે તૂટી જાય.

Example: ડોમિનિયન સ્ટેટસ (Dominion Status) નો અર્થ

નવા નિશાળીયા માટે આ શબ્દ મૂંઝવણભર્યો હોય છે. ૧૯૪૭ થી ૧૯૫૦ (જ્યાં સુધી ભારતનું બંધારણ અમલમાં ન આવ્યું) ત્યાં સુધી ભારત એક 'ડોમિનિયન' હતું. આનો અર્થ એ કે વહીવટી રીતે ભારત સ્વતંત્ર હતું, પરંતુ તેનો ઔપચારિક વડા હજુ પણ બ્રિટિશ ક્રાઉનનો પ્રતિનિધિ (ગવર્નર જનરલ) હતો.

કાયદાકીય માળખાના નિર્માણમાં બ્રિટિશ વારસો

આજે આપણે જે વહીવટી અને ન્યાયિક માળખું જોઈએ છીએ તે મોટાભાગે બ્રિટિશ વારસાની દેન છે. બંધારણના નિર્માતાઓએ વિશ્વના વિવિધ દેશોના બંધારણોનો અભ્યાસ કર્યો હતો, પરંતુ પાયાનું માળખું તો ૧૯૩૫ ના કાયદા પર જ ટકેલું રહ્યું. આ હકીકતને નકારી શકાય તેમ નથી કે ભારતીય લોકશાહી ભલે પશ્ચિમી મોડેલ પર હોય, પણ તેમાં ભારતીય મૂલ્યોનો સમન્વય કરવામાં આવ્યો છે.

બ્રિટિશ શાસને આપણને એક એવી સિસ્ટમ આપી જેને આપણે આજે 'રૂલ ઓફ લો' (કાયદાનું શાસન) કહીએ છીએ. આ સિસ્ટમ પહેલા ભારતમાં વિવિધ પ્રદેશોમાં અલગ-અલગ કાયદાઓ અને પરંપરાઓ હતી. બ્રિટિશરોએ કાયદાનું સંહિતાકરણ (Codification) કર્યું, જેમ કે ઇન્ડિયન પેનલ કોડ (IPC) અને સિવિલ પ્રોસિજર કોડ (CPC). આ સ્થાપિત કાયદાકીય માળખાએ આધુનિક ભારતમાં ન્યાયતંત્રની નિષ્પક્ષતા જાળવવામાં ભૂમિકા ભજવી છે.

બ્રિટિશ માળખાની પ્રવર્તમાન બંધારણ પર અસરો

બ્રિટિશ વારસો/કાયદો	આધુનિક ભારતીય બંધારણના અંગો
TABLE 6	
સંસદીય શાસન પદ્ધતિ	લોકશાહીના કેન્દ્રીય અને રાજ્ય સ્તરે અમલ
સામૂહિક જવાબદારીનો સિદ્ધાંત	મંત્રીમંડળ વિધાનસભાને જવાબદાર છે
લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણ	સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ (રીપનનો ઠરાવ)
કેગ (CAG) નું પદ	જાહેર નાણાં પર દેખરેખ અને પારદર્શિતા
સિવિલ સર્વિસીસ	વ્યાવસાયિક અને તટસ્થ અમલદારશાહી (મેકોલેનો રિપોર્ટ)

Case Study: 2nd ARC રિપોર્ટ અને 'બ્રિટિશ લેગસી' માં સુધારા

બીજા વહીવટી સુધારણા પંચ (2nd ARC) એ ભારતપૂર્વક જણાવ્યું છે કે ભારતની સીવીલ સર્વિસીસ હજુ પણ બ્રિટિશ કાળના 'કંટ્રોલ એન્ડ કમાન્ડ' માળખામાં જીવે છે. પંચે ભલામણ કરી છે કે આપણે આ વારસામાંથી શીખીને 'નાગરિક-કેન્દ્રીય શાસન' (Citizen-centric Governance) તરફ વળવું જોઈએ. બ્રિટિશરોનો હેતુ મહેસૂલ ઉઘરાવવાનો હતો, જ્યારે સ્વતંત્ર ભારતનો હેતુ 'વિકાસ અને કલ્યાણ' છે. તેથી જે અમલદારશાહીનું માળખું (Indian Administrative Service) આપણે સ્વીકાર્યું છે તેમાં હવે લોકશાહી મૂલ્યોની વધુ જરૂર છે.

ચાર્ટર એક્ટ્સની ઉત્ક્રાંતિ (૧૭૯૩-૧૮૫૩)

ભારતીય બંધારણની સફર ૧૭૭૩ ના રેગ્યુલેટીંગ એક્ટથી શરૂ થઈ હતી, પરંતુ ચાર્ટર એક્ટ્સની શ્રેણીએ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીને ક્રમશઃ એક વેપારી કંપનીમાંથી રાજકીય સંસ્થામાં ફેરવી દીધી. આ કાયદાઓ દર ૨૦ વર્ષે પસાર થતા હતા અને દરેક વખતે બ્રિટિશ સંસદે ભારતમાં શાસન પર પોતાનું નિયંત્રણ મજબૂત કર્યું.

૧૮૧૩ નો ચાર્ટર એક્ટ: આ એક્ટ ખૂબ જ ગતિશીલ હતો કારણ કે તેણે ભારતમાં શિક્ષણ માટે વાર્ષિક ૧ લાખ રૂપિયાની જોગવાઈ કરી અને ખ્રિસ્તી મિશનરીઓને ભારતમાં આવવાની પરવાનગી આપી. સૌથી મહત્વનું એ હતું કે કંપનીનો વેપારનો એકાધિકાર (Monopoly) મોટાભાગે સમાપ્ત થયો (આ અને ચીન સાથેના વેપાર સિવાય).

૧૮૩૩ નો ચાર્ટર એક્ટ: આ કાયદાએ ભારતમાં વહીવટના કેન્દ્રીકરણની પરાકાષ્ઠા લાવી. બંગાળના ગવર્નર જનરલને હવે 'ભારતના ગવર્નર જનરલ' (લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિક પ્રથમ) કહેવામાં આવ્યા. આ કાયદા દ્વારા કાયદા પંચ (Law Commission) ની સ્થાપના કરવામાં આવી, જેનું નેતૃત્વ લોર્ડ મેકોલેએ કર્યું હતું. આ એક્ટ હેઠળ જ ન્યાયતંત્ર અને કાયદાકીય માળખાને વ્યવસ્થિત કરવાના ભગીરથ પ્રયાસો થયા હતા.

૧૮૫૩ નો ચાર્ટર એક્ટ: આ આ શ્રેણીનો છેલ્લો કાયદો હતો. તેણે પ્રથમ વખત ગવર્નર જનરલની કાઉન્સિલના કાયદાકીય અને વહીવટી કાર્યોને અલગ કર્યા. તેણે 'ભારતીય કેન્દ્રીય કાયદાકીય પરિષદ' (Indian Legislative Council) ની સ્થાપના કરી, જે એક પ્રકારની 'નાની સંસદ' તરીકે કામ કરતી હતી.

Pro Tip: જો મુખ્ય પરીક્ષામાં 'વિકેન્દ્રીકરણ' પર પ્રશ્ન પૂછાય, તો ૧૮૩૩ ના કાયદાને કેન્દ્રીકરણના ઉચ્ચતમ બિંદુ તરીકે દર્શાવો અને ૧૮૬૧ ના કાયદાને વિકેન્દ્રીકરણની શરૂઆત તરીકે ટાંકો.

પૌરાણિક ભ્રમણાઓ (Myth vs Fact)

GPSC ના ઉમેદવારોમાં ઘણીવાર ઇતિહાસ અને બંધારણના મિશ્રણને લીધે કેટલીક ખોટી ધારણાઓ હોય છે. પરીક્ષામાં વિશ્લેષણાત્મક પ્રશ્નો લખતી વખતે આ બાબતોનું ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે.

Myth: શું ભારતીય બંધારણ માત્ર ૧૯૩૫ ના કાયદાની ઉઠાંતરી છે? **Fact:** ભલે બંધારણનો લગભગ ૬૦% થી ૭૦% ભાગ ૧૯૩૫ ના કાયદામાંથી લેવામાં આવ્યો છે (જેમ કે સંઘીય માળખું, રાજ્યપાલનું પદ, ન્યાયતંત્ર), પરંતુ તેની 'આત્મા' એટલે કે મૂળભૂત અધિકારો (અમેરિકા), માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો (આયર્લેન્ડ) અને સ્વતંત્રતા, સમાનતા, બંધુત્વ (ફ્રાન્સ) જેવા મૂલ્યો અન્ય લોકશાહીઓમાંથી લેવામાં આવ્યા છે. ૧૯૩૫ નો કાયદો બ્રિટિશ સંસદ દ્વારા સંચાલિત હતો, જ્યારે ભારતીય બંધારણ દેશના લોકો (We, the People) દ્વારા નિર્મિત છે.

Myth: ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીએ હંમેશા ભારતના વિકાસ માટે કાયદા બનાવ્યા હતા. **Fact:** બ્રિટિશ સંસદના તમામ એક્ટ્સનો પ્રાથમિક ઉદ્દેશ્ય ભારતના સંસાધનોનું શોષણ કરવું અને વહીવટમાં કાર્યક્ષમતા લાવીને બ્રિટિશ તાજના હિતોનું રક્ષણ કરવાનો હતો. શિક્ષણ કે વહીવટી સુધારા એ તેમની જરૂરિયાત હતી કે જેથી તેમને ઓછા વેતનમાં શિક્ષિત ક્લાર્ક મળી રહે.

Action Steps

૧. **તુલનાત્મક કોષ્ટક તૈયાર કરો:** ૧૭૭૩ થી ૧૯૪૭ સુધીના તમામ કાયદાઓની મુખ્ય ૩ વિશેષતાઓનું એક ચાર્ટ પેપર બનાવો અને તેને તમારા સ્ટડી ટેબલ પર લગાવો. ૨. **2nd ARC અહેવાલ વાંચો:** ખાસ કરીને 'ગવર્નન્સમાં નૈતિકતા' પ્રકરણ વાંચો, કારણ કે આધુનિક ગવર્નન્સ બ્રિટિશ માળખાના પરિવર્તન પર આધારિત છે. ૩. **લેન્ડમાર્ક કેસોનું લિંકેજ:** સંસદીય સત્તા અને

મૂળભૂત ઢાંચા માટે કેશવાનંદ ભારતી કેસ અને પ્રાંતોમાં ગવર્નરના શાસન (કલમ 35) માટે એસ.આર. બોમ્માઈ કેસનો અભ્યાસ કરી ૧૯૩૫ ના કાયદા સાથે તેની સરખામણી કરો. ૪. **મૌખિક પ્રેક્ટિસ:** કોઈપણ મિત્ર કે અરીસા સામે ઊભા રહીને 'દ્વિમુખી શાસન' (Dyarchy) અને 'દ્વિગૃહી શાસન' (Bicameralism) વચ્ચેનો તફાવત ૫ મિનિટમાં સમજાવવાની કોશિશ કરો. ૫. **નકશા દ્વારા અભ્યાસ:** ૧૮૫૮ પછીનો બ્રિટિશ ભારતનો નકશો જુઓ જેમાં પ્રિન્સલી સ્ટેટ્સ (દેશી રાજ્યો) અને બ્રિટિશ પ્રોવિન્સ વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ હોય. ૬. **છેલ્લા ૩ વર્ષના પેપરો:** GPSC વર્ગ ૧-૨ ના મેઈન્સ પેપરના GS-2 સેક્શનમાં પૂછાયેલા બંધારણીય ઇતિહાસના પ્રશ્નોનું વિશ્લેષણ કરો.

Frequently Asked Questions

પ્રશ્ન ૧: કેન્દ્રમાં 'દ્વિમુખી શાસન' (Dyarchy) કયા કાયદા દ્વારા દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું? જવાબ: ૧૯૩૫ ના ભારત શાસન અધિનિયમ દ્વારા કેન્દ્રમાં દ્વિમુખી શાસનની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી, જ્યારે ૧૯૧૯ ના કાયદા દ્વારા તે પ્રાંતોમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું.

પ્રશ્ન ૨: ભારતીય સંસદીય લોકશાહીમાં 'કેબિનેટ સિસ્ટમ' નો પાયો કોણે નાખ્યો? જવાબ: ૧૮૬૧ ના ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ એક્ટ દ્વારા લોર્ડ કેનિંગે 'પોર્ટફોલિયો સિસ્ટમ' (ખાતાવાર વહેંચણી) દાખલ કરી હતી, જે આધુનિક કેબિનેટ પ્રણાલીનું મૂળ છે.

પ્રશ્ન ૩: ભારતમાં 'કોમ્યુનલ ઇલેક્ટોરેટ' (સાંપ્રદાયિક મતદારમંડળ) ના પિતા તરીકે કોણ ઓળખાય છે? જવાબ: લોર્ડ મિન્ટોને સાંપ્રદાયિક મતદારમંડળના પિતા માનવામાં આવે છે કારણ કે ૧૯૦૯ ના કાયદામાં મુસ્લિમો માટે અલગ મતદારમંડળની શરૂઆત તેમના સમયમાં થઈ હતી.

Practice Questions (Mains Format)

Q.૧ "૧૯૩૫ નો ભારત શાસન અધિનિયમ એ આધુનિક ભારતીય બંધારણની બ્લ્યુ પ્રિન્ટ છે." આ વિધાનનું વિવેચનાત્મક પરીક્ષણ કરો. (૧૦ ગુણ, ૧૫૦ શબ્દો) *hint: ૧૯૩૫ ના કાયદાની મુખ્ય જોગવાઈઓ લખો અને પછી ભારતનું બંધારણ કેવી રીતે તેનાથી અલગ અને ઉન્નત છે તે સમજાવો.*

Q.૨ ભારતીય વહીવટમાં બ્રિટિશ વારસાના સકારાત્મક અને નકારાત્મક પાસાઓની ચર્ચા કરો. (૧૫ ગુણ, ૨૫૦ શબ્દો) *hint: સકારાત્મક: કાયદાનું શાસન, સનદી સેવાઓ, ન્યાયતંત્ર. નકારાત્મક: અમલદારશાહીનું જડ વલણ, વસાહતી માનસિકતા, કેન્દ્રીકરણ.*

Chapter Summary

આ પ્રકરણમાં આપણે ૧૭૭૩ ના રેગ્યુલેટીંગ એક્ટથી લઈએ ૧૯૪૭ ના ભારતીય સ્વતંત્રતા અધિનિયમ સુધીની સફરનો અભ્યાસ કર્યો. આપણે જોયું કે કેવી રીતે બ્રિટિશ કંપનીમાંથી સત્તા બ્રિટિશ તાજ પાસે ગઈ અને અંતે ભારતીયોના હાથમાં આવી. ૧૯૦૯, ૧૯૧૯ અને ૧૯૩૫ ના સુધારાઓએ ભારતમાં ધીમે ધીમે લોકશાહી સંસ્થાઓનો વિકાસ કર્યો. ૧૯૩૫ ના કાયદાએ ભારતીય સંઘ અને સત્તાના વિભાજનનો પાયો નાખ્યો, જે આપણા વર્તમાન બંધારણની કરોડરજજુ સમાન છે. અંતમાં, ૧૯૪૭ ના કાયદાએ ભારતને એક સાર્વભૌમ રાષ્ટ્ર બનાવવાની કાયદાકીય ક્ષમતા પૂરી પાડી. આ ઇતિહાસ સમજવો એ માત્ર પરીક્ષા માટે જ નહીં, પણ ભારતીય રાજ્યવ્યવસ્થાના મૂળ સુધી પહોંચવા માટે પણ જરૂરી છે.

(નોંધ: પ્રકરણ ૧ ના ભાગ ૨ માં આપણે ૧૯૪૦ થી ૧૯૪૭ સુધીની બંધારણીય ગતિવિધિઓ, માઉન્ટ બેટન પ્લાન અને બંધારણ સભાની રચનાનો અભ્યાસ કરીશું.)

Important: GPSC મુખ્ય પરીક્ષાના અભ્યાસક્રમ મુજબ, હંમેશા યાદ રાખો કે બંધારણ એ જડ દસ્તાવેજ નથી પણ એક જીવંત દસ્તાવેજ છે જેના મૂળિયાં આ ઐતિહાસિક કાયદાઓમાં રહેલા છે. લેટેસ્ટ અપડેટ્સ માટે પી.આઈ.બી. (PIB) અને ભારત સરકારના ગેઝેટનું નિયમિત અવલોકન કરો. *_Verify before acting: Always confirm the latest amendments or historical interpretations on the official constitutional archive website or Law Commission reports before relying on them for final answer writing._*

02

CHAPTER · 02

પ્રકરણ ૨: બંધારણ સભા અને નિર્માણ પ્રક્રિયા

ભારતીય બંધારણ સભાની રચના, કાર્યપદ્ધતિ, વિવિધ સમિતિઓ અને બંધારણના નિર્માણમાં રહેલી લોકશાહી ભાવનાનું વર્ણન.

18 મિનિટનું વાચન

પ્રકરણ ૨: બંધારણ સભા અને નિર્માણ પ્રક્રિયા

ભારતીય બંધારણ એ માત્ર કાયદાકીય દસ્તાવેજ નથી, પરંતુ કરોડો ભારતીયોની આકાંક્ષાઓ, દર્શન અને નૈતિક મૂલ્યોનું જીવંત પ્રતિક છે. આ પ્રકરણમાં આપણે તે ઐતિહાસિક પ્રક્રિયાનું વિશ્લેષણ કરીશું જેના દ્વારા વિશ્વના સૌથી લાંબા લિખિત બંધારણનું નિર્માણ થયું. GPSC મુખ્ય પરીક્ષાના દ્રષ્ટિકોણથી, બંધારણ સભાની રચના અને કાર્યપદ્ધતિ પાછળના તર્કોને સમજવા અનિવાર્ય છે, કારણ કે "વિવેચનાત્મક પરીક્ષણ" (Critically Examine) પ્રકારના પ્રશ્નોમાં બંધારણ સભાની પ્રતિનિધિત્વની ક્ષમતા અને તેની લોકશાહી વિશ્વસનીયતા પર અવારનવાર પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે છે. આપણે અહીં કેબિનેટ મિશનથી લઈને મુસદ્દા સમિતિ સુધીની સફરને ઊંડાણપૂર્વક તપાસીશું.

Key Takeaway: ભારતીય બંધારણ સભા એ આંશિક રીતે ચૂંટાયેલી અને આંશિક રીતે નામાંકિત સંસ્થા હતી, જેણે 'સહમતિ દ્વારા નિર્ણય' અને 'સમાયોજન' (Accommodation) ના સિદ્ધાંતો પર કાર્ય કરીને ભારતની વિવિધતાને એકતાના સૂત્રમાં પરોવી હતી.

૧. કેબિનેટ મિશન પ્લાન અને બંધારણ સભાની રચના

ભારત માટે બંધારણ સભાનો વિચાર સૌપ્રથમ ૧૯૩૪માં એમ.એન. રોય દ્વારા મૂકવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ તેને મૂર્ત સ્વરૂપ ૧૯૪૬ના **કેબિનેટ મિશન પ્લાન** હેઠળ મળ્યું. આ મિશનમાં લોર્ડ પેથિક લોરેન્સ, સર સ્ટેફોર્ડ ક્રિપ્સ અને એ.વી. એલેક્ઝાન્ડરનો સમાવેશ થતો હતો. આ યોજનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ભારતને આઝાદી આપવા માટેનું માળખું તૈયાર કરવું અને બંધારણના નિર્માણ માટે એક મંત્રણા મંચ સ્થાપિત કરવાનો હતો.

કેબિનેટ મિશન દ્વારા પ્રસ્તાવિત બંધારણ સભાની રચનામાં કુલ ૩૮૯ સભ્યોની જોગવાઈ હતી. જેમાં બ્રિટિશ ભારત (British India) ના પ્રાંતોમાંથી ૨૯૬ અને દેશી રજવાડાઓમાંથી ૯૩ બેઠકો ફાળવવામાં આવી હતી. બ્રિટિશ ભારતના પ્રાંતોની બેઠકોનું વિભાજન ત્રણ મુખ્ય સમુદાયો - મુસ્લિમ, શીખ અને સામાન્ય - વચ્ચે તેમની વસ્તીના પ્રમાણમાં કરવામાં આવ્યું હતું. વસ્તીના આધારે પ્રતિનિધિત્વ એ લોકશાહીનો પાયો હતો, જ્યાં દર ૧૦ લાખની વસ્તીએ એક બેઠક ફાળવવામાં આવી હતી.

ચૂંટણીની પદ્ધતિ પરોક્ષ હતી. પ્રત્યેક પ્રાંતની ધારાસભાઓના સભ્યો દ્વારા એકલ સંક્રમણીય મત પદ્ધતિ (Single Transferable Vote) અને પ્રમાણસર પ્રતિનિધિત્વ (Proportional Representation) દ્વારા સભ્યોને ચૂંટવામાં આવ્યા હતા. બીજી તરફ, રજવાડાઓના પ્રતિનિધિઓની પસંદગી રજવાડાના શાસકો દ્વારા સીધી રીતે નામાંકિત કરીને કરવાની હતી. આ પદ્ધતિના કારણે બંધારણ સભા એક વિશિષ્ટ હાઇબ્રિડ (Hybrid) માળખું ધરાવતી સંસ્થા બની હતી.

કેબિનેટ મિશનની યોજના હેઠળ બેઠકોની વહેંચણી: એક વિશ્લેષણ

વર્ગ/એકમ	ફાળવેલ બેઠકો	નોંધ
TABLE 1		
બ્રિટિશ ભારતીય પ્રાંતો	૨૯૨	૧૧ ગવર્નર શાસિત પ્રાંતોમાંથી
મુખ્ય કમિશનરના પ્રાંતો	૦૪	દિલ્હી, અજમેર-મેરવાડા, કૂર્ગ અને બ્રિટિશ બલૂચિસ્તાન
ભારતીય રજવાડાઓ	૯૩	શાસકો દ્વારા નામાંકન દ્વારા
કુલ	૩૮૯	ભારતના ભાગલા પૂર્વેની સ્થિતિ

Warning: પરીક્ષામાં અવારનવાર 'બંધારણ સભા સાર્વત્રિક પુખ્ત મતાધિકારના આધારે સીધી રીતે ચૂંટાયેલી હતી' તેવું વિધાન પૂછાય છે, જે ખોટું છે. બંધારણ સભાના સભ્યો ૧૯૩૫ના કાયદા હેઠળ મર્યાદિત મતાધિકારથી ચૂંટાયેલી પ્રાંતની ધારાસભાઓ દ્વારા પરોક્ષ રીતે પસંદ થયા હતા.

કેસ સ્ટડી: ૧૯૪૬ની ચૂંટણી અને કોંગ્રેસનું વર્ચસ્વ

જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૪૬માં થયેલી ચૂંટણીઓમાં બ્રિટિશ ભારતની ૨૯૬ બેઠકોમાંથી ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસે ૨૦૮ બેઠકો જીતી, જ્યારે મુસ્લિમ લીગ માત્ર ૭૩ બેઠકો મેળવી શકી. આ પરિણામે મુસ્લિમ લીગમાં અસુરક્ષાની ભાવના જગાડી અને તેમણે પાકિસ્તાનની માગણી પર ભાર મૂકીને બંધારણ સભાનો બહિષ્કાર કરવાનો નિર્ણય લીધો. ૯ ડિસેમ્બર, ૧૯૪૬ના રોજ મળેલી પ્રથમ બેઠકમાં મુસ્લિમ લીગ ગેરહાજર રહી હતી, જેના કારણે વિન્સ્ટન ચર્ચિલે ટિપ્પણી કરી હતી કે "આ એક એવું લગ્ન છે જેમાં વહુ ગેરહાજર છે."